

Siyasi Kültür Bağlamında Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi: Sendikacılık Örneği*

Armağan Öztürk*

Özet: Makale sendikal çözümlere üzerine daha çok altyapı ilişkilerine atıfta bulunan tarihsel-ekonomik perspektifi, toplumsal yapı ve siyasal kültüre değinen alternatif bir okumayla zenginleştirmeyi hedeflemektedir. Temel iddia Türkiye'de siyasi kültürün örgütlü toplumun gelişmesini yapısal özellikleri nedeniyle geciktirdiği yönünde olduğudur. Dayanımacı, paternalist, popülist, elitist, cemaatçi, solidarist ve patrimonyal kültürel öğeler çatışma karşıtı bir eylem-söylem zemini yaratmaktadır. Bu zemin, seçkin pratiğin kendini sivil toplum içinde yeniden üretmesine olanak sağlayan meşrulaştırıcı bir dizi politik enstrümanı mümkün kılar. Sendikalar da sağcı popülizmin ve cemaatçiliğin koşullanması altında patronajcı mantığı içselleştirmişlerdir. Kamusal imkânların patronajcı kullanımı hükümet ile sivil toplumu bir çıkar ağı sistemi ile birbirine bağlayan yozlaşmış siyaset örgütlenme biçimine yol açmıştır. Sendikaların araçsal siyasete tabi olması ya da sendikanın patronajcı bilince teslim olması olgusu örgüt özelinde temsil sorununu ve birçok noktada bu sorunu kesen bir sendikal demokrasi-sendikal bürokrasi karşıtlığını beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Patronaj, Sendika, Siyasi Kültür, Seçkin Yönetim

“Alinyası kesin kararlı olanları yürütür,
ayak direyenleri ise sürükler.”

Seneca

* Türkiye'de sendikacılık işçi sendikaları bağlamında ele alınmıştır.

* Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

1. Giriş

Bu makalede sendikasızlığın sosyolojisi üzerine bir dizi iddia dile getirilecektir. Bilindiği gibi sendikalar, çalışma yaşamının belirlenmesinde işverenin tek taraflı yetkisine ortak olan sivil toplum kuruluşlarıdır. Ülkemizde sendikacılık hem tarihsel bir gerçek hem de güncel bir vaka olarak yeterince gelişmemiş, toplumda ve özelinde işçi sınıfı içinde yüksek düzeyde kabul görmemiş, neredeyse kronikleşen bir temsil ve meşruluk krizi içinde varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda sendikalaşmayı etkileyen faktörlere ve sendikasızlığın ardındaki sosyolojik arka plana bakılabilir. Sendikalaşmayı olumsuz etkileyen öğelerden genellikle tarihsel-ekonomik çerçeve ön plana çıkarılma eğilimdedir. İlgili bakış açısı Türkiye’deki sendikal geriliği genellikle sanayileşmedeki gecikme, buna bağlı olarak işçi sınıfının niteliksel ve niteliksel cılızlığı ve bugünkü konjonktür içinde küreselleşmenin dayattığı yeni emek piyasası koşulları bağlamında ele almaktadır. Sanayileşme ve bir ölçüde kentleşme bağlamlarında sendikal örgütlülüğü ve sınıf bilincini irdeleyen ilgili yaklaşım sendikasızlığın sosyolojisini anlamamızı kolaylaştıracak birçok önemli veriyi bize sunar. Ancak daha çok alt yapı ilişkilerine atıfta bulunan tarihsel-ekonomik perspektifin, toplumsal yapı ve siyasal kültüre değinen alternatif bir okumayla zenginleştirilmesi gerekir. Sendikal geriliği ekonomi politik bir şekilde irdeleyen çözümlemeyi tamamlayan bir politik kültür-sendika-sivil toplum tanımlaması sendikasızlığı yorumlayan sosyolojik yazını zenginleştirecektir.

Türkiye’de sendikaların yeteri ölçüde gelişmemesi sorununda devletin örgütlü topluma yönelik ideolojik bakışı ile sivil toplumun içinde barındırdığı geleneksel kültür kodları (özellikle himayeci dayanışma pratiği) oldukça ağırlıklı bir yer tutar. Kültür, sivil toplumun gelişim koşullarını belirlemektedir. Bu bağlamda Türk siyasal kültürünün örgütlü toplumun gelişmesini geciktirdiği iddia edilebilir. Türkiye’de devlet ilke olarak her türlü özerk örgütlenmeye şüpheyle bakmakta, sivil toplumcu unsurlarının kendi çizdiği sınırlar içinde hareket etmesini siyasal bir gereklilik olarak dayatmaktadır. Bu nedenle diğer sivil toplum kuruluşlarından çok da farklı olmayan bir şekilde sendikalar da devlete bağımlıdır. Devlet sendikalarla bütünleşmiş, sendikalar devletçi bakışın meşrulaşmasına yardım etmişlerdir.

Kaldı ki devletin sendikalara bakışı oldukça araçsaldır. Siyasi iktidar sendikalarla dönem dönem işbirliği yapmış (işbirliği daha çok ulusal ve uluslararası kapitalizmin çizdiği çerçeve içinde gerçekleşmiştir), kendisiyle işbirliğine yanaşmayanları ise cezalandırmıştır. Sendikaların kontrol edilmesi, çatışmanın kontrol edilmesi gibi bir siyasal sosyolojik anlamı içinde barındırır. Çatışma karşıtı siyasal kültür ise, bu makalede farklı yönleri ile ele alınacağı üzere, hem geleneksel hem de modern toplumla ilgili bir dizi referansı akla getirir. Özünde dayanışmacı, paternalist, popülist, elitist, cemaatçi, solidarist ve patrimonyal öğeleri aynı anda barındıran siyasal kültür, sendikacılığın kendi iç dinamikleri tarafından yönlendirilmesine izin vermemiştir. Bu yazıda siyasal kültür belli başlı yönleri ile tanıtılacak ve kültürden kaynaklanan olumsuz bakışın sendikacılığa olan etkisi sorgulanacaktır. Sonuç itibarıyla, sendikasızlığın, ekonomik koşulların yanı sıra, kültürel zemin tarafından üretildiğini kanıtlamış olacağız.

1. Popülizm: Azgelişmişliğin İdeolojisi

İdeolojik Künye

Türkiye’nin siyaset kültürü bağlamında örgütlü toplum ile devlet arasında yaşanmakta olan ilişkiyi sendikacılık üzerinden çözümlene arayışında kullanılabilecek ilk kavramsal araç “popülizm”dir. Popülizm, bilindiği gibi *çevre* ülkelerinde ekonominin ve siyasetin işleyişini patronaj ilişkileri odağında kristalize eden bir olgudur. Olgunun, ideolojik arka planında “popüler” olan ile “populace”ye (“halk”a) ait olan arasındaki tarihsel kesişme yer almaktadır. Halkın çıkarları ya da halkın hoşuna gidecek önlemleri bir eylem-söylem birliği içinde bir araya getirme teşebbüsü popülizm olgusunu özetlemektedir. Doğaldır ki, “halkın çıkarı” ifadesi hem halkı oluşturan bireylerin ortak bir çıkarı olduğu ve bir siyasal grubun bu olası çıkarın ne olduğu konusunda gereken bilgiye sahip olabileceğini, hem de bununla beraber -halk aynı zamanda fakirleri/toplumun alt katmanlarını temsil ettiği-nden- halkın çıkarını savunmanın özel olarak “kaybedenlere” yarayan politikaları savunmak anlamına geldiğini birlikte ifade etmektedir (Canovan, 1981: 35-45; Worsey, 1969: 213-216). “Modernleşme, kapitalistleşme, burjuvalaşma, ulus devlet ve ulus haline gelme” gibi siyasal tarihimizin nesnel

olguları bir süreç dâhilinde birlikte okunduğunda, ülkemizde devletin ya da devlet adına hareket eden siyasi/bürokratik zümrenin popülizmi “alt sınıfların çıkarlarını” korumak bağlamında değil, halk adına halkın “ortak nesnel çıkarını belirleme” bağlamında ele aldığı görülür. Dolayısıyla siyasal kültürümüzün nesnel sınırları içinde “popülizm”, seçkin pratiğin kendini sivil toplum içinde yeniden üretmesine olanak sağlayan meşrulaştırıcı bir politik enstrümanı ifade etmektedir (Toprak, 1995: 39-49).

Popülist siyasetin genel karakteristiği içinde “pragmatizm”, “irrasyonizm” ve “politik ahlaksızlık” kavramları ön plana çıkmaktadır. Fotoğrafın netleştirilebilmesi için bu başat kavramlara, “karizmatik meşruluğa” bağlılık, “kültür ile ekonomiyi iki farklı bağlam olarak çözümleyen kültürel idealizm”e sadakat ve “özgür/demokratik düzeni” tasfiye etmeye hazır otoriter kurnazlık gibi belirteçler ilave edilmelidir. Siyasette pragmatizm ile siyaseten popülizm az gelişmişliğin sosyolojisi içinde birbirini tamamlamaktadır. Ütopaları, eylem reçeteleri ve hitap ettikleri özneler açısından evrensel, fakat bahsi geçen biçimselliği bir içerikle tamamlama noktasında modern Avrupa tarihselliği ile kesiştiği için aynı zamanda bir hayli yerel olan liberal ve sosyalist akıllar, gelişmiş dünyanın dışında ve gelişen dünyanın yerel çıkar ve özelemlerinin güncel baskısı altında tercüme edilmektedir. Popülizm, bir yönüyle tüm ideolojilere eklenilebilen politikalar dizisinin otantik özünü oluştururken, bir yönüyle de “liberalizm”in ve “sosyalizm”in bozulmuş hallerine karşılık gelmektedir (Canovan, 1981: 119). İlkelerden bağımsız siyaset, kurucu akla karşı olma, orta yolcu, ortak akılcı etik politik duruşlardan her biri, muhafazakârlığın¹ bir gereği olarak popülizm içinde kendine yer bulabilmektedir. Liberal sivil toplumculuğun cemaatçilik ile yer değiştirmesi ve geleneksel otoriter pratiklerin modernleşen toplumda devam ettirilmesi kaydıyla, ilkelerden hareket etmemeyi ilke edinmiş muhafazakâr/sağ siyaset, liberalizm ve sosyalizme eşit uzaklıktaki popülizmi liberalizm ile faşizm arasında bir çizgiye çekmektedir (Laclau, 1977: 45, 112-116).

Popülizmi kayıt altına alan ilk iki özellik (popülizmin ideolojik geneli itibarıyla bir az gelişmişlik fanusuna karşılık gelmesi ve ayrıca özel olarak

¹ Muhafazakârlığın siyasal felsefesini epistemolojik çerçevesi içinde betimleyen bir çalışma olarak bkz. (Öztürk ve Mollaer, 2006).

sağdan yana evrimci-muhafazakâr bir tınıyı anlatması) devlet-örgütlü toplum ilişkilerini belirleyen siyasi kültürümüzün çerçevesini önemli ölçüde belirlemektedir. Türkiye’nin siyasi zemini gelenekten moderne geçişin yapısal devamsızlığı ile bu devamsızlığı muhafazakâr-gelenekçi bir tonda kesen devamlılıklardan oluşmaktadır. Modern olamama ile sağcı olma özelliklerinin ortaklığında örgütlü toplum bir dizi yapısal kısıt ile karşı karşıyadır. Modern kurumlar oluşturulurken geleneksel toplumun çözülüşü oldukça ağır bir tempoda devam etmiştir. Modernleşmenin Osmanlı’dan beri yürütülüş biçimi (yasa tercüme ederek modernleşme, laiklik, milliyetçilik gibi ideolojik enstrümanların kapitalistleşmenin önüne geçmesi ve yapay ilerilik-gericilik tartışmaları), sendikalar gibi kurumların öncülüğünde bir sivil toplum hareketliliğini ertelemiştir. Dıştan dayatılan modernleşme toplumun kendi özgün dengesini kaybetmesine yol açarak temelsiz kurumlar, kaotik tepkiler ve yozlaşmış bir kültür üretmiştir (Cem, 2002: 47-48, 313). Dahası sağcı pratiklere uygun olarak, uçları dışlayan bir şekilde “ortayı bulma” çabası -ve gelenekten kotarıldığı biçimiyle- bulunan ortanın genelde “devletin gösterdiği” yer olması, iktidardan bağımsız ya da iktidara karşı sivil örgütlenmelerinin yaşama şansını azaltmıştır. Sendikal hareket üzerindeki sosyalist, sosyaldemokrat ya da komünist gölgenin yanı sıra, sağcı popülizmin dinci/milliyetçi düşünce parçacıklarını folklorik öğeler ile birlikte siyasi kültüre taşıma alışkanlığı örgütlenmeyi riskli bir eyleme dönüştürmüştür (Ahmed, 1995: 79-84).

Patronaj

Popülizmin -olmazsa olmaz şartı- patronaj pratikleri, devlet-örgütlü toplum ilişkisini hem kamusal kaynakların bağımlılık yaratırcasına irrasyonel kullanımını bağlamında, hem de -patronaj anlayışının örgütler tarafından taklit edilmesinden ötürü- sivil toplumun iktidara karşı özerkliğini yitirmesi bağlamında sakatlamaktadır. Patronaj, kamusal imkânların kullanımı üzerinden siyaset yapılması anlamında tüm yerel iktidarları bir çıkar ağı ile merkezi iktidara bağlamaktadır. Ülkemizde patronaj pratiği, “ağa ile köylü arasındaki geleneksel ilişki”, (kente göçle birlikte hız kazanan kent içi dayanışma temelinde yaşadığımız) “hemşerilik ilişkisi”, dini cemaatlerin kendi himaye ağlarını kurması ile ortaya çıkan “dini patronaj ilişkisi” ve son olarak tüm

kayıрма/himaye boyutlarını bir biçimde eriten “siyasi patronaj ilişkisi” temelinde kendini üretmektedir (Kıray, 1995: 64). Sendikalar da dâhil olmak üzere, sivil toplum kuruluşlarının patronaj havuzuna eklenmesi, daha çok hemşerilik bağı ve siyasi duruş üzerinden gerçekleşmektedir. Hemşerilik, özellikle küçük işyerlerinde işçi-işveren arasında cereyan eden hemşerikraba ilişkisi bağlamında sendikal sürecin sekteye uğramasına sebep olmaktadır (Urhan, 2005: 256). Türkiye’de sendikacılık, diğer sivil girişimlerden çok da farklı olmayan bir biçimde, devlet tarafından dağıtılan “araplıklar” için mücadele etmektedir. Arızalı olan bu durum, hegemonyacı devletin sendika kurumu üzerindeki etkisinin yanı sıra, sendikaların genellikle kamuda örgütlenmiş olmasının bir sonucudur (Makal, 2002a: 302). Gelinek noktada, sendikaları iktidarın yedeği haline getirmeyi öngören geleneksel patronajcı politika başarılı olmuş ve sendikalar kamu kurumu statüsünde yarı resmi kurumlara dönüşmüştür (Işıklı, 1993: 336; Çetik ve Akkaya, 1999: 81-8). Patronaj ilişkisi temelinde hükümete yaklaşma, sendikaları ehlileştirmenin ötesinde patronajcı mantığın sendikal bilince sızmasını da beraberinde getirmiştir. Sendikal hareketin menfaat dağıtım mekanizmalarının karşısında değil de yanında olması, örgütlülük bilincinin ataletle yer değiştirmesine, patronaj ilişkilerinin sendikanın içinde yeniden üretilmesine ve doğal olarak yozlaşma temelinde “yoksunlaşma”ya yol açmaktadır. Yoksunlaşma, sendikanın asli amaçlarından saparak düzenin çıkar öbekleri ile uyumlu hale gelmesi ve kendi örgütlenmesini de benzeri şekilde düzenlemesi biçiminde tezahür etmektedir. Patronaj ilişkilerine ayak uydurmuş sendika, patronajın doğal yapısını örgütlenme ilkesi olarak özümsemiş bir kurumdur. Sendikayı yöneten elitin sınıfsal çıkarlara yabancılaşarak menfaat temelli dar bir gündeme teslim olması ve sendika liderliğinin yolsuzluk yapmayı kolaylaştıracak biçiminde oligarşik bir kozanın içinde palazlanması söz konusu “yoksunlaşma”nın sonuçlarıdır.

Sendikanın patronajcı bilince teslim olması örgütü etkisizleştiren ciddi bir temsil sorununa yol açmaktadır. Tabii sendikal temilde meydana gelecek olası bir meşruluk krizi sendikal demokrasi-sendikal bürokrasi karşıtlığını da beraberinde getirmektedir. Bilindiği üzere sendika öncelikle potansiyel ve mevcut işçileri temsil eder. Tabii daha geniş bir bağlamda sendika ülkenin endüstriyel ilişkiler sisteminin doğal uzantısı niteliğindedir. Dolay-

yısıyla sendika temsil ettiği işçilerinin ötesinde bir temsil gücüne sahiptir. Sistemin rasyonelliği bir biçimde onun sözcülüğüne yansımaktadır (Özügen, 2000: 145-9). Ama en geniş anlamda sendika bir sivil toplum kuruluşudur. Sivil toplumun kendi özerkliliğine konu olan tüm sorunları gündemine alabilir. Böylelikle daha geniş bir toplumsal tabanın kalıcı desteğine ulaşabilir (Hayman, 2001: 11-2). Sendikayı yöneten elitlerin hem işçi çıkarı meselesine, hem de genel olarak tüm önemli toplumsal meselelere yabancılaşması, demokratik karar alma süreçlerinin yerini himayecikayırmacı ilişkilerin almasına yol açmaktadır. Bu durum Michels’in eleştirilerini (kehanetlerini) doğrularcasına sendikal zihniyeti etkisiz kılmaktadır. Sendika zamanla örgütlü bir azınlığın eline geçmekte, kitleler karar verici konumlarını kaybetmektedirler (Urhan, 2005: 90). Örgütlü demokratik bilinci sendika eliti yararına gerileten bu sürecin işleyişinde ve sonuçta ortaya çıkan temsil krizinde popülist-patronajcı tavır oldukça etkilidir.

Popülizm ile birlikte önce iktidarın ardından sendikal iktidarın esnek politik ahlakın yörüngesine girmesi patronajın yarattığı tahribatın yalnızca bir yönünü oluşturur. Sorunun ikinci kısmı ise sendikal bilincin olgunlaşması sürecinde ve güncel emek-sermaye ilişkileri içinde gelişir. Sendikalist düşüncedeki etkinlik karşıtı tutum “etkinliğin” özü itibariyle kapitalist rasyonelliğin parçası olması ve sendikal hareketin sermaye temelli kapitalist rasyonelliğe karşı olması olguları nedeniyle sendikal hareketin ideolojik tutarlılığının bir gereği gibi görülmüştür. Oysa patronaj temelli popülizm de “verimlilik-etkinlik” karşıtıdır. Kaynakların etkin kullanımına dair etik temelli ekonomik dikkatin, kısa vadeli hedefleri, dar bencil çıkarları ön plana çıkararak savruk bir siyaset yapış tarzıyla yer değiştirmesi ile ancak popülizm kendi tamlığına ulaşır. Özel sektör veya kamu sektörü ile ücretler üzerinden toplu pazarlığa girişen sendikacıların ekseriyetle masanın karşı tarafında oturan kesimleri sınırsız kaynaklarla donatılmış nesnelere olarak görmesi popülist bilincin bir sonucudur. Empati temelli fayda-maliyet hesabı ve bu kabil bir düşünce tarzını içselleştirmiş politikalar yerine yıkıcı ücret zamları/zam talepleri ön plana çıkmaktadır. Kaldı ki Türk sendikacılığının geleneksel olarak ücret pazarlığını ön planda tutması ve faaliyetlerini çeşitlendirmemesi olgusu da popülist bir tutum olarak değerlendirilebilir (Kutal, 1997: 261). Sendikanın ücret pazarlığına odaklanması sendikal liderliğin örgütüne benimsettiği

menfaat çerçevesi ile ilgilidir. Çerçevenin ne ölçüde dar olacağı ise önemli ölçüde içselleştirilen popülizmin yoğunluğuna göre değişmektedir.

Örgütlü toplumun başat kurumu olan sendikaların popülist tutumu ön plana çıkaran bir tutum içinde hareket etmesi bu kurumun işlevsel önemini olumsuz yönde etkilemektedir. Her şeyden önce uzlaşya açık olmamak ideolojik özü gereği bir uzlaş kurumu olan sendikaların kuruluş esprisine aykırıdır. Sendikal hareket, liberal devletin liberal demokratik devlet haline gelmesi sürecinde -sosyal haklar ve sosyal devletin yerleşmesi aşamalarında- düzenin içinde kalarak sermaye ile pazarlığa oturmayı kabul eden kesimlerin bilincini yansıtır. Ayrıca popülist tavır sendikaların inandırıcılığını azaltmaktadır. Bu tavrı benimsemiş sendikalar, en başta açıkladığı hedeflerden sürekli taviz veren, sürekli şikâyet eden, suçlayan bir organizasyon imajı çizmektedir. Popülizm temelinde meşru hale gelen tek yanlı düşünme pratiği örgütlü toplum üzerine ve aynı zamanda klasik sendikal örgüt teorisi üzerine güncel bir dizi sorunu beraberinde getirmektedir. Yeni sağcı kapitalist rasyonelliğin yıkıcı küresel baskısı altında bulunan sendikalar, zamana ayak uydurup sermaye karşısında esnemek ile değişmeyerek yok olmak ikilemi arasında kalmış durumdadır. Ancak bu ikilem önemli ölçüde dışarıdan dayatılmış bir yanılısamayı ifade eder. Sendikal hareket, değişerek sanayi çağının söylem ve eylem biçimlerinden sıyrılmanın, ama bunu yaparken de emekçi kesimin kendisine özgü çıkarlarına sözcülük yapmanın ya da yapabiliyor olmanın “makul” bir yolunu bulmalıdır.

3. Korporatizm ve Jakoben Modernleşme

Korporatizm siyaset felsefesindeki “organizmacılığın” siyaset sosyolojisindeki devamı niteliğindedir. Kavrama ilişkin anlatı, toplumu birbirini tamamlayan unsurların “uyum” içindeki toplamı olarak görür. Korporatizm bütün tekil ve tikel çıkarların kamu çıkarı içinde eriyebildiğini iddia eder. Etik politığı gereği “anti-liberaldir”, ama “anti-kapitalist” değildir. Korporatist bilinç liberalizmin “bireyci”, “çatışmacı” eğilimlerini grupçu bir hasasiyetle dengelemeye çalışır. Ama böylesi bir çaba içinde dahi korporatist anlatı kapitalizmin ilerlemeci, araçsal akılcı ve eşitsizlikçi yönlerini devam ettirme eğilimdedir. Kapitalizmin birikim ve bölüşüm bunalımları, korporatizmin bir rasyonelleştirme biçimi olarak ortaya çıkma sürecindeki tarih-

sel arka planı nitelenmektedir (Parla, 1985: 6-53). Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki bölüşüm sorunları ve bu sorunların gölgesinde büyüyen meşruiyet krizi korporatizmin iki alt türünden birini, “faşizm”i yaratmıştır. Faşizm, sermayenin özel mülkiyetçi düzeni liberalizmin doğal hukukçu/sözleşmeci ön yargıları olmadan da koruyabileceğini gösteren bir politika alternatifini ifade etmektedir. Diğer alt türü betimleyen “solidarizm” ise tekçi/otoriter faşizme karşı, daha çoğulcu ve ılımlı “devletçi bir korporatizm” biçimidir (Neocleous, 1997: 17-8; Germani, 1978: 13). Türkiye’nin siyasi kültüründeki korporatist zemin, faşist öğeler de içermekle birlikte, daha çok solidarist imgeyle uyumludur. Devlet-örgütlü toplum ilişkileri, gecikmiş kapitalizme özgü birikim bunalımının çerçevesini çizdiği solidarist bir bakış içinde şekillenmiştir. Devlet kapitalizmi, neo-merkantilist politikalar, emek gücünün sıkı bir şekilde denetlenmesi, özel sermaye birikiminin hızlandırılması için palazlanan sınıflara devlet üzerinden kaynak aktarımı bu bahsi geçen bakışın ayrıntıları niteliğindedir (Köker, 1992: 184-194).

Korporatizm tartışması, hem makale gündemini nesnelleştirmek, hem de popülizmle platonik devlet arasındaki kavramsal geçişi güçlendirmek noktasında benzersiz bir araç görünümü arz etmektedir. Şöyle ki: Korporatizm, bir bakıma popülizmin “orta yol”cu anlayışının sosyolojisini ifade etmektedir. Popülizmin sosyalizm ile liberalizm arasındaki ideolojik boşluğa yerleşme yeteneği ile “üçüncü yol”cu korporatist duruş çakışmaktadır. Nitekim korporatist ideoloji de kendini “üçüncü yol” olarak kavramlaştırma eğilimindedir. Ancak hem popülist siyasal tutum, hem de bu tutumun zeminini oluşturan korporatist sosyoloji özü itibariyle kapitalizmin devamından başka bir şey değildir. Devlet merkezli platonik uyum ile korporatist siyasal sosyoloji, “aynı şeyin/aynı özün” geleneksel ve modern alanlarda karşılıklı izdüşümleri gibi durmaktadır. En azından doğu despotizmi kökenli pastoral tipte siyasal ilişki kurma biçiminin modernleşme sürecinde kendini korporatist bir zeminde devam ettirdiği söylenebilir.

Korporatizmin Ekonomi Politikası

Popülist kültür ile platonik devleti belli koordinatlarda kesen korporatist siyaseti, genelde siyasal toplum-sivil toplum, özelde devlet-örgütlü toplum ilişkileri bağlamında en azından iki ayrı noktada kavramlaştırmamıza dâhil

edebiliriz. Türkiye’de devlet-sendika, siyasi parti-sendika ilişkileri geç kapitalistleşmenin yapısal zemini içinde şekillenmiştir. Sermaye birikimi sürecinin korporatist-merkantilist bir mekanizmayı gerektirdiği fikri ülkenin siyasi tarihi bağlamında yeniden formüle edildiğinde, devletin örgütlü mücadeleyi engelleme pratiğinin rasyonelliği daha bir açıklığa kavuşur. Emegün sivil örgütlenmesi ve sosyal hakların genişletilmesi, kâr hadlerini aşağı çekici sonuçlar doğurabilir. Kapitalizmin geç kalmışlık sendromu içinde yerleştirilmeye çalışıldığı bir ülkede, korporatist rezervlerin sendikacılığı “başa bela, ayak bağı” bir örgütlenme olarak görülmesi doğaldır. Özellikle “tek parti” döneminde sendikal örgütlenmeye karşı olumsuzca bir tutum takınılmıştır. Devletin sosyal uyumu gözeterek toplumsal sorunları hakkında çözdüğüne dair “halkçı” ideoloji, sendikayı olumsuzlayan bilincin başlıca dayanağı durumundadır (Akkaya, 2002: 830). Tabii bu bakış açısı korporatizmin hiçbir biçimde örgütlü toplumla uzlaşmayacağı şeklinde tercüme edilemez. Aksine erken kapitalizm döneminde sermaye birikimini geciktiren korporatizm, olgun kapitalizm dönemine geçildiğinde sistemin devamlılığını mümkün kılan vazgeçilmez bir araca dönüşebilir. Gerek işçi ve işverenlerin ekonomik-sosyal konseyler aracılığıyla bir araya geldiği uzlaşma yapıları, gerekse İsveç örneği özelinde ülküselleşen gelişmiş sosyal devlet modeli korporatizmin türevleri durumundadır. Sosyal devlet modeli bağlamında devlet görelisi olarak istikrarlı talep koşullarını desteklemekte ve sermayenin kârlılığını artırmak için piyasayı denetleyici maliye ve para politikalarını hayata geçirmektedir. Dahası kitle tüketimi için altyapı harcamaları ve kamu harcamaları yoluyla toplumsal ücreti desteklemektedir (Harvey, 1997: 155-6). Sosyal demokrat ya da sosyal devletçi paradigma içinde bürokratik reformizm geleneği ve ithal ikameci düşünce tarafından inşa edilen 1940-1970 dönemi (Keyder, 2000: 204-5), -sınıf bilinci açısından olmasa bile- sendikal bilinç açısından “altın bir çağ” yaratmıştır (Munck, 2003: 46). O halde korporatizm, hem anarşik/bencil kapitalizmin gençlik hastalığını, hem de muhafazakâr/kurumsallaşmış kapitalizmin yaşlılık olgunluğunu karakterize etmektedir. Türkiye özelinde önceleri bir birikim stratejisi olarak işlev gören korporatizm, sendikacılığı ciddi şekilde engellemiş, daha sonra -1960 sonrası- kapitalizmin güncel seyrine uygun olarak sendikal gelişim sürecini devletçi rezervlerle ihtiyatlı bir şekilde desteklemiştir.

Sendikacılığın/örgütlü sivil toplumun sermaye birikiminin erken dönem sorunlarıyla zorunlu ilgisi, Türkiye'nin iktisadi tarihini, özellikle de devlet-kapitalizm ilişkileri açısından şekillendirmiştir. Devlet hem kurduğu işletmelerde çalışan kişiler bağlamında, hem de bu işletmelerin özel sektör ile ilişkisi bakımından en büyük işveren ve işgücü piyasasının en önemli belirleyicisi durumundadır (Makal, 2002a: 38-9). Dahası bizim bu çalışmada bir ölçüde irdelediğimiz üzere, devlet sivil toplumu belirleyen nihai güç olduğu için, sendikalar dâhil tüm sivil örgütler sonuçta devletin çizdiği sınırlar içinde kendini gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda devletin yönlendirdiğı ekonomi, yönlendirilmiş ekonominin uzantısı olarak sivil toplum ve bir sivil toplum kuruluşu olarak sendikalar birbirini tamamlar şekilde aynı tarihsel sürecin öğeleri niteliğindedir. O halde yeri geldiğinde sendika tartışmasına taşımak üzere, Türkiye'nin yakın çağ iktisat tarihindeki korporatist ilişkileri kısaca özetlemek yerinde olacaktır.

Cumhuriyet yönetiminin miras aldığı iktisadi yapı önemli ölçüde Osmanlı'nın son dönem ekonomi politikasını yansıtır. İşletme birimleri küçük ölçekli aile işletmeleri biçimindedir. Ağrılıklı olarak tüketim malları üreten bu birimlerin hemen hemen tamamı faaliyetlerini himayeci şekilde yürütmektedir. Üretim hacmi talebi karşılamaktan uzaktır. Kullanılan teknoloji oldukça ilkindir (Kepenek ve Yentürk 2001: 17-8; Yerasimos, 1992: 231, 420). Bireylerin sermaye biriktirmelerinden yana olan devlet kapitalizmi ile sermaye yoğunlaşması sürecinde sınıfsal çelişkilere atıfta bulunan toplumsal çekinceler Meşruiyet halkçılığın başat özellikleri durumundadır (Toprak, 1982: 350). Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden kapitalistleşme çabası, liberal ideolojinin klasik politikalarına karşı oluşan güven kaybından ötürü, zaman içinde "Milli İktisat/Devletçilik" politikaları üzerinden yerel özgün bir örneğe dönüşmüştür. Devletçilik, müdahalecilik ile serbest ekonomi uçları arasında özel kesimi desteklemeye yönelik "karma ekonomik" bir modeldir. "Devletçilik" ulusal sermayeyi yaratırken "halkçılık" da birikim sürecine yönelik muhtemel tepkileri yumuşatmaktadır (Kongar, 1998: 118-120, 357-361). Sermayedar sınıf geliştikçe, devletçi/halkçı paradigma işçilere sistemden daha fazla pay veren -olgun korporatizmi andıran- bir süreç ile yer değişmiştir. Tabi bu değişimin ardında 27 Mayıs Darbesi'ne yön veren asker-sivil bürokratlar ile bu kesimin iktidarına dış meşruiyet sağla-

yan Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisi söz konusudur. Sınıfsal çelişkileri dillendirmeye karşı ve partiler üstü sendikacılık yapma iddiasındaki Türk-İş'in kuruluş biçimi -Türk-İş özü itibariyle Amerikan tipi sendikacılığa göre yapılandırılmıştır- erken dönem korporatist politikanın daha olgun bir şekilde yeniden ele alınması sırasında sürece yönelik yabancı etkisini gözler önüne sermektedir (Kongar, 1998: 627). 1960-80 arası dönemde sistem kendi rasyonelliği içinde sendikal hakların genişletilmesine destek vermiş ve verdiği desteği bir dizi ideolojik ve ekonomik sınırla denetlemiştir.² Devlet sanayileşmeyi istemektedir. Fakat sanayileşme sürecinde oluşan işçi sınıfının sol düşünceye ilgi duymasına karşıdır. Sendikanın denetlenmesi, sendika karşıtı hareketlere verilen destek ve antidemokratik iş yasaları, paternalist akılla hareket eden devletin sendika üzerinde kurduğu siyasal denetimin göstergeleri niteliğindedir (Karpat, 1996: 106-7). Bu bağlamda devlet tarafından kendi koyduğu sınırlar içinde işbirliğine açık olmayan sendikalara karşı ağır bir baskı uygulamıştır (Işıklı, 1990: 330).³ Kapitalist palazlanmanın devamına devlet katkısı açısından bir sonraki önemli politik kırılma 1980 sonrası dönemi kapsar. Mali kontrolün kaybolması, devletin ekonomi politikaları üzerindeki belirleyici gücünün uluslararası güçler lehine marjinalleşmesi gibi birtakım sonuçlar doğuran serbestleşme sürecinde, devletin işçi sınıfı yönelik baskısı ağırlaşmıştır. Muhafazakâr hükümetler tarafından kapsamlı bir dönüşüm başlatılmıştır. Devlet hem kamu işvereni olarak düşük ücret politikası uygulamış ve reel ücretleri geriletmiş, hem de özel kesimdeki sermaye sahiplerinin çıkarları lehine emek piyasasını denetim altında tutmuştur (Ünsal, 1997: 13-4). 1980 Darbesi ve 24 Ocak Kararları bir bütün olarak küresel düzene ayak uyma çabasını yansıtır (Timur, 2000: 337). Bu çaba sendikasız endüstri ilişkileri çağını başlamıştır. İşgücü piyasasının kuralsızlaşması ve standart dışı çalışma koşulları emek piyasasında katmanlaşmaya

² Bu bahsi geçen kesitteki ekonomi politik dönüşüm uluslararası süreçle uyum içindedir. 1945-1970 döneminde dünyada sanayileşme, ekonomide yoğunlaşma ve sendikalaşma süreçleri birbirini tamamlayan bir ortak iktisadi model oluşturmuştur. Yorum için bkz. (Harvey, 1997: 152-155).

³ Devlete karşı özerk bir duruş içinde faaliyet göstermek isteyen ve bu nedenle ağır bir siyasal baskıya maruz kalan DİSK devlet-sivil toplum ilişkileri bağlamında oldukça dikkat çekici bir örnektir. Yorum için bkz. (Akaya, 2002b).

yol açmıştır (Urhan, 2005: 67). Günümüzde sendikalar bir mutlu azınlığın, belli bir işçi kesiminin çıkarlarını, sendikasız işçilere ve işsizlere karşı koruyan işçi kulüpleri gibi algılanmaktadır.

Erken kapitalizm ve olgunlaşan kapitalizm dönemlerine damgasını vuran korporatist zihniyet, yukarıda betimlendiği gibi devlet-örgütlü toplum ilişkisini, kapitalizm ayracında açıklayan bir çerçeve sunmaktadır. İktisadi süreç ile siyasi süreç arasındaki kesişimleri de ortaya koyan bu betimleme, rahminde örgütlü toplumun ayrıntısını, Türkiye’de işçi sınıfının genel eğilimlerini taşımaktadır:

1. Türkiye’de işçi hakları -işçiler bu haklar için savaştığı halde- devlet seçkinleri tarafından bağışlanmıştır. Bu bağlamda emekçilerin -kendileri olarak veya örgütleri aracılığıyla- devlete karşı yürüttükleri hak savaşımının siyasi kültür üzerindeki etkisi son derece sınırlıdır. Benzeri şekilde sendikaların sınıf bilinci ve işçi kimliğini geliştirmeye katkısı da yetersizdir. Oligarşiye dayalı güç temelli siyasetin iletişim temelinde demokratik bir siyasetle yer değiştirmesine yönelik sendikal katkı da diğer sonuçları tamamlarcasına yine beklenenin altındadır. Türkiye’de sendikacılık siyaseti etkileyebilecek bir sosyal hareket tarzı olmaktan çok cılız bir örgütlenme öyküsünü karakterize etmektedir.
2. İşçiler düzenin yasal sınırları içinde kalmaya özen göstermektedir. Sendikalar da, genel işçi eğilimine paralel olarak siyasi iktidara karşı itaatkâr, toplumdaki verili güç ilişkilerini tanıma eğiliminde ve uzlaşmacıdır. Siyasi güçle karşı karşıya gelmemek için dar mesleki çıkarlara ve toplu sözleşmelere odaklanmış bir eylem stratejisini benimsemiştir. Kamuda örgütlenmiş olmaları devletle iyi geçinmeye özen göstermek için ek bir rasyonellik sağlamaktadır (Kutal, 1997: 261-262; Koray, 1994: 157-160).
3. Gelir artışına bağlı olarak ekonomik düzey yükseldikçe işçilik statüsü burjuvalaşma yönünde aşınmaktadır. Sendikalar da kapitalist ilişkilere uyum sağlayacak bir dizi adımla tarihsel dönüşümü takip etmektedir.⁴

⁴ Sendikanın kapitalist ilişkilere uyum sağlamasının en çarpıcı sonucu, üye sağlama konusundaki promosyon kampanyalarıdır. Bu tür kampanyalar yeni üye sağlamaktan çok mevcut üyelere yarar sağlamakta ve nihayetinde sendikayı derin bir meşruluk krizi içine sokmaktadır. Promosyona dayalı sendikacılık, sendika-

Solidarist-korporatist siyasi kültür ile sendikacı gelenek arasındaki ikinci önemli mesele çıkar farklılıklarının değerlendirilmesi sorunuyla ilgilidir. Sendikalist düşüncenin ideolojik özü, çıkarların çatışma veya uzlaşma yoluyla dengelenmesidir. Tabii bu anlatı toplumu oluşturan sosyoekonomik birimlerin, sınıfların, zümrelerin işlenmemiş ham bir düzeyde doğal olarak çıkar farklılığı içinde yaşadığı yönünde bir saptamayı da içerir. Sivil toplumun esprisi de, çıkar farklılığına dayalı bu başlangıç durumunu örgütlenme yoluyla ve “kamusal çıkarın” rehberliğinde barış içinde bir arada tutmaya dayanmaktadır. Oysa korporatizm farklı gruplar arasındaki çıkar farklılığının yapay olduğunu, toplumun zaten başlangıçta çıkarların “makul” dengesi içinde varolageldiğini iddia etmektedir. Korporatist toplum örgütlü sivil toplumun antitezidir. Örgütlü toplum telosu için “uyum” ya da “denge”, çatışma ve uzlaşmanın değişik miktarlarda harmanlanması ile elde edilecek geçici bir sonuçtur. Eyleyerek, söyleyerek, çaba, taviz ve kavgalarla uzlaşır ya da uzlaşamayız. Korporatist toplum ise örgütlülüğü işlevsiz hale getirecek bir karşı rasyonelliği çağırıştırır. Korporatist zeminde sendikalar, dernekler gibi baskı ve çıkar öbekleri sosyal varlığın ahenkli uyumunu bozarak gereksiz yere çatışmaları körükleyen “fitneci” gruplar olarak algılanır (Urhan, 2005: 130-5). Türkiye’de sendikalar -kuruldukları tarihten itibaren- sosyolojik meşruiyeti tartışılan kurumlardır. Sendikaların yeterince üye toplayamaması, emekçi kitlelerinin gözünde onların çıkarları savunan sözcüler olmaktan çok, işçinin işveren ve devletle arasını açan ajanlar olarak değerlendirilmeleri önemli ölçüde korporatist ön yargıların ürünüdür. Korporatist zeminde sendika gereksiz bir organizasyondur; insanların arasını açmaktan başka bir işe yaramaz. Ülkemizdeki sendika karşıtı eleştirinin arkasında ön yargı düzeyinde de olsa zaten olmamaları gereken bu kurumların “neden” olduklarına dair bir yakınmanın izleri vardır. Sonuçta denebilir ki devlet çıkar çatışmasını engellemekte, kişilerin kendi çıkarlarına ve dolayısıyla da kendilerine yabancılaşmasına yol açmaktadır. Çıkarlarını her türlü baskıya karşı dillendirmeye ve kendi gibi düşünenlerle birlikte örgütlenmeye kalkan kesimler ise gizli-açık bir şekilde bozguncu olmakla it-

sendikalı ilişkisini işletme-tüketici ilişkisine dönüştürmektedir. Konuya ilişkin değerlendirme için bkz. (Waddington, 2000:195; Salamon, 1998: 113-114).

ham edilmektedir. Bu bağlamda organizmacı-solidarist bakış açısı (Türkiye özelinde halkçılık) ile sendikacı zihniyet arasında derin bir varoluş krizi vardır. Ülkemizde sendikalar genellikle bu bahsi geçen krizi geçiştirmek ve halkçı ön yargılara boyun eğmek eğilimindedir.

Korporatizm ve Elitizm

Korporatizmin örgütlü toplumu işlevsizleştirmesi olgusu korporatist siyasi kültürün zorunlu ögesi olan bürokratik muhafazakârlıkla da yakından ilgilidir. Partinin devletin içinde ya da devletin partinin içinde eridiği otoriter siyasete paralel bir eşgüdümde asker-sivil bürokratlar zümresi, sivil toplum denilen karışma/kaynaşma eğilimi gösteren kitleyi düzen içinde tutmayı görevlerin birinci gereği sayar. Korporatizm seçkinci siyaseti meşru kılar. Solidarist-korporatist düzende sivil toplum rehabilite edilmesi gereken bir nesnedir. Oysa örgütlü toplum nesneliğe karşı öznelliği vurgulayan bir nosyona dayanır. Örgütlü toplum, bireylerin tek tek ya da gruplar halinde “kendilerini” yönetebilecek akli ve moral olgunluğa sahip olduğu inancı üzerine inşa edilmiştir. Solidarist toplumda sivile “çocuk” muamelesi yapılır; örgütlü toplum için ise sivil kendi ayaklarının üzerinde durabilecek potansiyeli ile bir yetişkindir. Tabii örgütlü toplum ile devletçi müdahale arasındaki ilişkiyi burjuva toplumlarının bölünmüşlüğüne onaylayan katı bir devlet-toplum karşıtlığı şeklinde yorumlamak yanlış olur. Sivil toplum devletten özerk, ama ona karşı tümüyle yabancılaşmış değildir. Gönüllü, kendi kendinedir. Bu haliyle devleti sınırlar. Yine de bu sınırlama pratiği, hiçbir biçimde devletin meşruluğuna karşı alternatif bir meşruluk seti inşa etme anlamına gelmez (Diamond, 1994: 3-7; Sarıbay, 2000: 447-448).

Osmanlı ile Cumhuriyet dönemleri arasındaki siyasal-kültürel süreklilik önemli ölçüde “seçkinci pratiklerin” genel geçerliği üzerinden çözümlenebilir. Osmanlı devlet geleneği, toplumu sisteme karşı potansiyel olarak fesat yaratacak nitelikte görme eğilimindedir. Cumhuriyetçi siyasanın şekillenme sürecinde de durum pek değişmiş sayılmaz. Siyaset sosyolojisindeki devamlılık yalnızca seçkinci zihniyetin varlığı noktasında söz konusu değildir. Seçkinci zümrelerin modernleşmenin nasıl gerçekleşeceği sorunu üzerinden, devletçi-jakoben ve liberal-gelenekçi biçiminde ayrışması da seçkinciliğin kendisi kadar sürekli bir yapısalılık sunar (Sarıbay, 2000: 447;

Kongar, 1998: 131-132). Türkiye'deki baskın siyasi kültürü de ifade eden seçkinci pratik kendi içinde dört önemli ayrıntıyı barındırır (Turan, 2000: 371-375; Frey, 1975: 43):

1. Politik iktidar sahipleri gücü kısıtlamalara bağlı olmaksızın kullanabileceklerini düşünürler.
2. Devlet olanaklarının iktidar partisinin lehine kullanması eğilimi baskındır.
3. Meşruiyet, sadece iktidarın izin verdiği şeylerin meşru olduğu bir zeminde kodlanır.
4. Bürokrasi kendini halka karşı sorumlu görmek yerine, devletin bekasını sağlamak için görevlendirilmiş olarak görür. Devletin bekası olgusu, hem geleneksel alanda (şerri düzen) hem modern alanda (laik düzen) kendini somutlaştıran bir dizi belirsiz içeriğe karşılık gelir.

Türkiye'de korporatizmden kristalize olmuş seçkinci anlayış, örgütlülüğü kabaca iki biçimde olumsuz etkiler. Her şeyden önce çok uzun süre siyasi partilerin, sendikaların, derneklerin kurulması engellenmiş veya geciktirilmiştir. Siyasi tarihimizdeki sendika karşıtı ve çok partili demokrasi karşıtı zemin önemli oranda korporatist/seçkinci ön yargılarca belirlenmiştir. Geleekten moderne, belli bir süreklilik içinde devlet seçkinleri, halkın birden fazla siyasi partinin varlığına, işçi sendikalarına, dernekleşme özgürlüğüne, memur sendikalarına, grev ve lokavt hakkına ve benzeri toplumsal kurumlara hazır olmadığını düşünmektedir. Devlet seçkinleri için halk potansiyel olarak hep bir "hazır olmama" hali içindedir. Halkın ne zaman neye ne kadar hazır olduğuna ise zamanı geldiğinde devlet adamları karar verir.

Korporatist bakışın ikinci önemli olumsuz katkısı ise, bireylerin örgüt kurma veya varolan örgütlere katılma noktasında son derece gönülsüz hareket etmeleri biçiminde tezahür eden bir tavır üretmiş olmasıdır. Bireyler sendikalaşmanın/dernekleşmenin/partileşmenin sorunları çözemeyeceği kanısındadır. İnsanların önemli bir bölümü, bırakın yasa dışı örgütlere müracaat etmeyi, herhangi bir yasal örgüte katılarak anayasal/yasal haklarını yurttaşlık temelinde korumaya dahi isteksizce yaklaşmaktadır. Hatta "yollar yürümekle aşınmaz" şeklinde bir ön yargının gölgesinde örgütlerin başarabileceklerine karşı küçültücü bakış da oldukça popülerdir. Tüm bu "kaçınmaların" arkasında ne yaparsak yapalım durumun değişmeyeceğine, birile-

rin yönettiği diğerlerinin yönetildiği dünya düzeninin “doğal” olduğuna dair bir sosyal hafıza vardır. İnsanlar, tarihsel birikimin doğal gereği olarak, birey/özne olmaya çekinir, seçkinci yönetime yakınlık duyar ve siyasetin sıradan insanlara göre olmadığını düşünür (Turan, 2000: 378; Mardin, 2000: 84). Seçkinci yönetimleri onaylayan ve yurttaşları eylemsizleştiren bu tarihsel mirasın devlet-örgütlü toplum ilişkisine Türkiye özelindeki katkısı bir sonraki bölümde ayrıntılandırılmıştır.

4. Platonik Devlet: Patrimonyal-Pastoral Siyaset

“Platonik devlet”, “patrimonyal siyaset” ya da “pastoral siyaset” kavramları ile betimlenmeye çalışılan kavramsal çerçeve, Türkiye’nin modernite öncesi dönemini otoritenin oluşumu açısından izah edicidir. Bu anlamda patrimonyal siyaset teorik bir hatırlatmaya karşılık gelmektedir. Patrimonyalizm Weber’in otorite tipleri arasında yer alan geleneksel otorite biçiminin modernite öncesi dönemlerde, daha çok “Doğu toplumlarında” görülen versiyonudur. Filozof Platon’un ölçülü adaleti ülküselleştiren kast temelli siyasal ütopyası ve çoban toplumlarının kültürü, patrimonyal yapıyı tamamlamaktadır. Gelenekçilik ile kişisel keyfi yönetimin değişen bütün karışımlarında patrimonyal bilincin izleri vardır. Aynı zamanda egemenliğin nasıl kullanılacağı noktasında özgün bir duruma da karşılık gelen patrimonyalizm, geleneğin mutlak egemenliğinin söz konusu olduğu bir uç ile kişisel keyfi iradenin hâkim olduğu bir diğer uç arasında gidip gelen hatırı sayılır bir içsel çeşitliliğe de sahiptir.

Toplumsal örüntünün patrimonyal geçmişi örgütlü topluma yönelik dönüşümü belli başlı birkaç noktada sakatlar niteliktedir. Öncelikle şefin keyfi idaresi sivil unsurları cebri ve/veya kültürel önlemlerle boğar. Osmanlı örneğini simgeleyen Sultanlık modelinde bu sivil olanın yokluğuna karşı keyfi yönetim aşırılığı en uç noktaya ulaşır (Turner, 1991: 116; Weber, 1993: 253). Patrimonyalizm kişisel sahiplenmenin ürünü olarak ortaya çıkan bir egemenlik biçimidir. Bahsi geçen biçim yöneticilerin yönetilenlerden bağımsız olduğu, idarenin kendi koyduğu kurallara uymadığı, çıkarları gereği hukuku çiğnediği “aşkın otorite” tipine karşılık gelir. Otorite aşkınlaştıkça halk aşağılanır (Fidley, 1980: 227; Heper, 1985: 35). Halkın aşağılanması dayalı otorite anlayışı kendi bütünlüğü içinde “kapıkulu anlayı-

şı/garibanizm” ile “hiyerarşiye sadakat” gibi bir dizi yapısal unsuru beraberinde getirir. Bu model herkesin yerli yerinde kalmasını gözetken devletçi bir akıl tarafından inşa edilmiştir. Ekonomin denetlenmesi özelinde çevre güçlerin merkez güçler karşısında edilgenleştirilmesi stratejisi sivil toplum içinde bireyi garibanlaştıran devletçi sürecin kendini üretme biçimini ortaya koyar (Mardin, 2000: 83; Heper, 1980).

Geleneksel politik yapı kendi olgunluğunda “garibanizm”e yol açar. Garibancı duruş ise toplumun bir bütün olarak ve ayrıca tek tek her bireyin devlet karşısındaki “yardıma ve himayeye” muhtaçlığını vurgular. Toplumsal hiyerarşi içinde yükselmek, ancak devlete yaranarak, onu kızdırmayarak, suyuna gidip sırtını sıvazlayarak mümkün olabilir. Patrimonyal sistemde zenginliğin kaynağı devlet olduğu için ölçülü hareket edip kurnazca iktidar basamaklarına tırmanmak en akıllıca yoldur. Sadakatin en beğenilen erdem olması durumu bahsi geçen hedefi destekler. “Gariban” köle-efendi diyalektiğinin gereği olarak, birey kendini yaltaklandığı devlet görevlisinin amacının aracı haline getirir. Küçük olmanın kârlı olduğu, özerkliğe sadakatin karşıt ikizi muamelesi yapıldığı bir dünyada devlet-örgütlü toplum ilişkisindeki, ilişki kavramı “retorik” düzeyde de olsa anlamını yitirmektedir. Bu anlam yitimi bir eksikliği ifade etmenin yanı sıra, devletin korumacı refleksi yüzünden sınıfsal ayrışmadaki gecikmeyi de vurgular. Gariban köylü-devlet baba ilişkisi sivilin kendilik bilincine ulaşmasını engellemiştir (İslamoğlu, 1991: 11-28).

Örgütlü toplumun gerçekleşmesinin önündeki bir diğer engel, patriarkal şefin toplumun yanında değil üstünde ve dışında olmasıdır. Devlet ve devlet adamları zorunlu olarak kutsaldır. Kutsallık sarmalı, aynı zamanda tebanın şefe tanrı tarafından verilmiş bir emanet olduğu düşüncesini de anlatır (Nişancı, 2001: 17). Patrimonyal yönetici halka karşı değil kozmik yöneticiye karşı sorumlu hisseder kendini. Tüm bu süreçlerin bütünlüğü içinde merkez, yerel toplumsal örüntülerden bağımsız, idare edenlerin idare edilenler adına düşündüğü ve onlara uyulması gereken talimatları bildirdiği yarı tanrısal bir varlığa dönüşür (Wells, 1970: 165; Turner, 1991: 17). İnsan karşısında tanrının kusursuzluğu ne kadar kesirse, sivil karşısında siyasi olanın kusursuzluğu da o kadar kesindir. Toplum çocuklaşır, devlet çocuğun terbiyesinden sorumlu baba haline gelir.

Devlet ile toplum arasındaki pastoral ilişki, “hikmet-i hükümet” ya da

“devlet aklı” kavramları ile ifade edilen güç temelli bir devletçi siyaset felsefesini gerekli kılar. Türkiye’deki siyasi toplum-sivil toplum ilişkisi önemli ölçüde politika ile ahlak arasında bir çatışma olduğu varsayımından hareket eden ve politikaya (devlete) ahlak karşısında öncelik tanıyan bir siyasal algının üzerine oturmuştur. Hikmet-i hükümet olan ile olması gereken arasındaki farkı olan lehine çözer (Meinecke, 1998: 2-9). Devlet olmanın bazı özel gereklilikleri olduğu ve devlet adamlarının gerekeni gerektiği zaman yapmakta sınırsızca özgür olduğu zannı devlet aklını tamamlar. Ayrıca devletçi felsefe amaca ulaşmak için her türlü aracın kullanılabileceği anlamında kaba bir amaç-araç uyumunu, tanrı-karizmatik lider ve toplumsal düzen arasında mistik bir illiyet bağına beraberinde getirir. Siyasi kültürümüzün sosyolojik zeminine karşılık gelen devletçi zihniyet özünde iki kötünden daha az kötüyü seçmek siyasetidir. Organik toplum anlayışı içinde devlet, doğal tarihsel evrimin ve bu evrime içkin aklın yetkin bir sonucudur. Hatta sivil olana rasyonnelliğini devlet verir. Tinsel varlık katına yükselen devletten beklenen adalet temelinde doğru ahlakı ve elbette toplumsal birliği iç ve dış düşmanlara karşı korumaktır (Vincent, 1997: 68-75; Erdoğan, 2000: 46-56).

Üçüncü olarak, devletin buyurgan kapsayıcılığın ardında genel bir meşrulaştırıcı unsur olarak, devlet ile din arasındaki “adalet” temelli tarihsel mutabakat etkilidir. Adalet, klasik dönem özellikleri itibariyle İslam medeniyetinin uzantısı olan Osmanlı Devletinde temel meşruiyet unsurudur (İnalçık, 1995: 66). Adaletçi Osmanlı düzeni baskıyı hem içeren, hem de gizleyen bir yapıya karşılık gelir. Adaletin algılanış biçimi ise, toplumsal uyum ile kâinatın uyumu arasındaki devamlılığa vurgu yapan “nizam-ı alem”ci bir ton içerir (Vergin, 2003: 198-199). Din ideolojisi toplumsal uyumun korunmasında devlete ayrıcalıklı görevler verir. Devlet, yalnızca “adaleti” ve “birliği” değil, aynı zamanda dönemin baskın din görüşünü “doğru ahlak” olarak korumakla görevli kurumdur. Devlet geleneksel ya da karizmatik biçimde var olan hükümdarın kişisel otoritesinin devamlılığına yöneliktir. Reaya, devletin devamlılığı için gereken mal/hizmeti üretmekle görevlendirilmiştir. Hükümdar, bu üretimin karşılığını adalet ve bayındırlık hizmeti vererek öder. Toplum adaletin çizdiği meşruiyet dairesinin içinde “uyum” içinde yaşar (Akarlı, 1986: 34-76). Adalet dairesi, siyasi kültürün betimlenmesi bağlamında iki önemli bulgu içerir (Heper, 1985): (1) Hü-

kümdar toplumu somut çıkarlarından çok, içeriği belirsiz bir genel çıkara göre yönetir. (2) Devlet yönetimi, çıkar gruplarının adalet temelinde uzlaştırıldığı bir eylemi değil, devletin neyin “hayırlı” olduğunu buyurduğu bir yukarıdan aşağı söylemi benimsemiştir.

Geleneksel siyaset tarzının doğal sonucu olarak “devlet” toplumun uzağına düşer ve kutsal bir varlık haline gelir. Devlet ile toplum arasında, toplum nezdinde devleti ulaşılmaz kılan bir boşluk vardır. Ulaşılmazlık bireyin devlet ile Freudyan bir şekilde ilişkiye girmesine ve kendi alçalmışlığını devletin “hikmeti” karşısında ülküsellemesine yol açar (Sarbay, 2000). İslam ideolojisi, özellikle de geleneksel Sünni yorumu itibarıyla, küçük insan-büyük devlet temelli adalet despotizmini destekler. Modernleşme sürecinde merkezin laikleşme politikaları karşısında gittikçe çevreyle özdeşleşiyor olmakla birlikte, din kurumu, doğası gereği ortodoks ve heteredoks ikiliğine uygun bir biçimde merkez ile çevre arasında bir yapısal görünüm arz eder (Mardin, 2000: 82-3). Dinin konumuna ilişkin popüler sosyolojik yorum, siyaset teorisi açısından güncellenir ise, devlet iktidarının devamlılığı bağlamında dinin araçsal rolü açık bir biçimde ortaya çıkar. Doğru dini/ahlakı koruması kaydıyla hükümdara itaat dinin gereğidir. Hükümdar zorba olsa bile başkaldırı/isyân meşru değildir (Akarlı, 1986: 27-28). Anarşi/düzen karşıtlığı içinden bakılır ise, dinin anarşinin karşısında ve düzenin/iktidarın yanında konumlandığı görülür. Tüm bu belirlemelerin arkasında ise “bölünmeyi” günah katına indiren güçlü bir birlikçilik/bircilik özlemi vardır. Bu bahsi geçen özlem “adalet”, “zulüm” ve “itaat” arasında kurulan kavramsal çağrışımlarla pekiştirilir. İslam hukuk anlayışına göre adalet, itaatin karşılığı ve zulmün karşıtıdır (Lewis, 1988: 142).

Devleti ülküsellemeyen baskın siyasal ideolojiye dinin verdiği olumlayıcı destek, sivil toplumun özerk gelişimindeki eksiklikleri bir dereceye kadar açıklar. İslam’ın sivil toplum rüyası Kuran’a göre ve sosyal dengenin adalet ile birlikte gözetildiği bir toplumda barış içinde yaşamak noktalarında kendi somutluğuna oturur (Mardin, 1995). İslamcı siyasal ideolojide geçmişteki bir dönemin “altın çağ” olarak kutsanması ve genel olarak devletçi pratiğe verilen destek sivil toplumcu durumu engeller niteliktedir. Çünkü sivil toplumcu bağlam bireylerin kendi yazgılarını/potansiyellerini açığa vurarak kendilerinin belirlediği ilerlemeci ve öz belirlenmecî bir tabana sahiptir. Devletçi an-

layış ile öz belirlenim sakatlanır. Peygamberin karizmatik otoritesine örnek adalet sağlayıcı olarak sadakat ve peygamberlik yıllarının “asr-ı saadet” şeklinde betimlenmesi ile geçmişin gölgesi güncelin ve geleceğin üzerine düşmüş olur. Böylelikle öz belirlenimden mahrum bırakılarak bir ayağı kesilen sivil toplumun, ilerlemesi engellenerek öbür ayağı da işlemez hale getirilir.

Patriomanyalizmin örgütlü toplumu engelleyici işlevi, son olarak, ekonomi ile devlet arasındaki ilişkide kendini gösterir. Devlet ekonomiyi toplumsal farklılaşmayı ve kalıcı sermaye birikimini önlemek için denetim altında tutar. Weber’in (1978: 941) ifade ettiği gibi, patrimonyal hükümdar ekonomik güç sahibi olduğu için otoriteyi eline almaz, tersine patrimonyal otoriteye sahip olduğu için ekonomik ilişkileri belirler. Bu belirlenme düzeninde ortak mülkiyetçi yapı ve üretim birlikleri (loncalar), ekonomik farklılaşmaya dair süreci işlevsel hale getiren geleneksel enstrümanlardır (İnalçık, 1994: 7).

Türk modernleşmesinin üzerinde yükseldiği zemini ifade eden patrimonyal yapı kendini klasik Osmanlı-İslam siyasi mirası üzerinden açar. “Devlet örgütlü toplum ilişkilerini belirler” biçiminde formüle edilen modern popülist/korporatist siyasi kültürün, geleneksel patrimonyal kültürün devamı olduğu ve dolayısıyla Türk siyasi kültürünün belirgin bir süreklilik arz ettiği söylenebilir. İktidarın devamı için ahlakın araçsallaştırılması, adaletin “orantılı eşitlik” olarak ve “sosyal birimlerin birbirine uyumu” biçiminde yorumlanması, hukukun katı buyurganlığını aşmak amacıyla alternatif bir hukuk yaratılması (örfi hukuk), siyasetin “seyis” köküne uygun olarak toplumun ehlileştirilmesi bağlamında işlev görmesi gelenekten moderne intikal eden unsurlardır. Orantılı eşitlik, idarenin kendine özgü bir özel hukuka sahip olması, korporatizm-patrimonyalizm içinde elitist bakış açısının kendini yeniden üretmesine imkân vermiştir.

Siyasi kültürün devletçi mayası sivil toplumu iki biçimde olumsuzca etkiler. Öncelikle devlete verilen tanrısal koruyuculuk rolü gereği tüm sivil birimler katı bir hiyerarşi içinde meşruluklarını tek yanlı olarak devletten alır. Devletin adalete, toplumsal uyuma, doğru ahlaka vb. herhangi bir sahibi ya da göstermelik yapıya aykırı gördüğü örgüt yaşama şansını yitirir. Dahası devletçi paradigma a priori olarak bütün sivil örgütlere şüpheyle bakar. Örgüt devlete sadakatini ispat etmek zorundadır. Devletçiliğin sivil toplum aleyhine ikinci önemli sonucu, devlet-toplum ilişkisinin ontoloji iti-

bariyle bir özne-nesne ilişkisi olması olgusuyla ilgilidir. Toplum, hakkında karar verilen nesne, devlet ise toplum hakkında karar veren öznedir. Toplumsal meşruiyet, sivil çatışma süreci tarafından belirlenmez. Neyin meşru olduğuna devlet adamları zaten karar vermiştir. Sivil topluma düşen bu kararların gereğini yerine getirmekten ibarettir.

5. Paternalist Anlayışın Sendikalara Etkisi

İşveren Paternalizmi

Siyasi kültür temelinde kodladığımız paternalist siyaset olgusu, *devletçi ve sayet, işverenin tutumu ve sendika yöneticiliği* bağlamlarında açılabilir. Devletin siyasal iktidar üzerinden toplumsal varlığı tutsak alması sorununun, yukarıda çeşitli boyutları itibariyle yeterince irdelendiğini düşünüyoruz. Bu sorun, işverenlerin ve sendika liderlerinin tutum ve davranışları ile farklı bir bağlamda yeniden üretilmiştir. Devletin topluma yönelik araçsal bakışının işçi ve işveren temsilcileri tarafından içselleştirildiği tezi endüstri ilişkileri sistemimizdeki sendikasızlığın yorumlanmasında bize oldukça elverişli bir kavramsal zemin vermektedir. Bu bağlamda işverenin sendika karşıtı tavrı cemaatçilikle, sendika liderlerinin üyeleriyle ilişki kurma biçimi de elitizmle ilişkilendirilecektir. İşveren ve işçi temsilcilerin paternalist tavrı hem sendikal gelişmeyi frenlemekte, hem de olgun bir çatışma-uzlaşma diyalektiğinin oluşmasını engelleyerek sendikal rasyonaliteyi daha en baştan işlemez hale getirmektedir.

İşveren, sendikasız bir işyerini, eğer bu mümkün olamıyorsa denetlenmesi kolay sendikayı tanıma eğilimdedir (Jakson, 1996: 63). İşverendeki sendika karşıtı tutum, yalnızca sermaye-emek çelişkisi üzerinden anlamlandırılmayacak kadar kapsayıcıdır. İşyerini, içinde barındırdığı tüm unsurlarıyla birlikte (emekçiler dâhil) kendi evi/mülkü gibi gören patron, sendikayla mücadele ederken paternalist bir şekilde hareket eder. İşveren kendi mantığının (paternalizmin) doğal gereği olarak, evini düzenleme hakkını bir yabancıya (sendikaya) karşı korur (Dereli, 1974: 26-28; Türkdoğan, 1998: 81-88). İşveren sendikayı engelleyebilmek için öncelikle örgütlenmeye çalışan işçileri işten çıkarmakla tehdit eder. Hatta genellikle sendikal hareket içinde öncü pozisyonda olan işçileri işten çıkarır. Dahası yetki tartışmasını uzatarak sendikayı güç durumunda bırakır. İşveren, sendika karşıtı

çabayı, “sendikalaşma olursa işyerlerinin kapanacağı”, “sendikanın işyerinde herhangi bir fark yaratmadığı”, “aslında sendikanın işçi çıkarlarıyla ilgilenmediği” gibi tezler kullanarak propagandaya dönüştürür (Urhan, 2005: 254-6). İşveren, cemaatçi rezervlerle yürüttüğü sendika karşıtı tutumunu yer yer kolektif bir dayanışma zeminine taşır. Bu bağlamda organize sanayi bölgelerinde sendikasızlaşmayı teşvik eden bir işveren dayanışması söz konusudur (Çoban, 2001: 358-359).

Son dönemde yaşanan bazı gelişmeler, işçiye ve işçi sendikasına yönelik geleneksel kültürel bakışın ekonomik enstrümanlar ile desteklenmesini sağlamıştır. Post-fordist endüstri koşulları firma kültürü üzerinden paternalist siyasetin yerleşmesine yardımcı olmaktadır. Himayeci ilişkiler, üretim teknikleri ve organizasyon biçimi aracılığıyla hayata geçirilmektedir. Kapitalist rasyonellik ile paternalist üretim ilişkileri sistemi arasındaki ilişki, “ağ örgütlenmesi” ve kurum kimliği” gibi başlıklar altında meşrulaştırılmaktadır. Özel olarak büyük şirketlerde, genel olarak tüm iş dünyasında klasik yönetim şeması, “ağ örgütlenmesi” karşısında gözden düşmektedir. Ağ tipi örgütler riski dağıtarak maliyeti aşağıya çekmektedir (Urry, 1995: 100; Gorz, 2001: 71; Kumar, 1995: 63). Bununla birlikte, yeni örgüt biçiminin kendinden beklenen yararı sağlayabilmesi için, işçiyi kurumun malı haline getiren kurum kimliği/kültürü sürecinde aşama kaydedilmiş olması gerekmektedir. Kurum kimliği, emek-sermaye karşıtlığını sermayenin uzun dönemli çıkarları lehine çözen bir girişimdir. Bu haliyle de sendikayı gereksizleştirmektedir. Çünkü kurum kültürü paradigmasında çalışan, büyük aile pozisyonundaki firmanın üyesi haline gelmektedir. Bireysel sadakatın öncelikli nesnesi toplum veya sınıf değil çalıştığı firma olmaktadır (Gorz, 2001: 56-8).⁵ Nasıl ağ örgütünün işleyebilmesi için kurum kültürüne ihtiyaç varsa, kurumsal kimliği ön plana çıkaran bir algılama biçiminin tutunabilmesi için de geçici ilişkilerin yoğunlaşmasına ve ekonomik güvensizliğe ihtiyaç vardır. Bu bağlamda kapitalist toplumdaki değişen sosyal yapı bir kültür unsuru olarak mevcut siyasal kül-

⁵ Kurum kültürünün yaratılmasında ve işyerinin sendikasızlaşmasında “insan kaynakları” temelli yeni örgütlenmenin rolü büyüktür. “Kalite çemberi”, “iş rotasyonu”, “katılımcı yönetim”, “yönetişim”, “yüksek ücret” gibi enstrümanlar sendikaların insan kaynaklarınca ikamesinde en önemli araçları ifade etmektedir.

türel eğilimleri desteklemektedir. İleri kapitalist toplumlarda ilişkiler giderek daha kısa vadeli hale gelmektedir. Kalıcı ve sürdürülebilir davranış biçimlerini zayıflatan kısa vadeli ilişkiler ön plana çıktıkça, sadakat, güven gibi malyalanması için uzun zamana ihtiyaç duyulan dayanışmacı ilişkiler anlamını ve önemini yitirmektedir (Sennet, 2002: 23-4).

Tüm bu genel anlatıdan çıkaracağımız sonuç üç önemli unsuru içinde barındırır. Yeni toplumsal kültür “yerelci”, “sınıfsız”, “araçsalci” ve “kısa erimli”dir (Urry, 1995: 101). Ekonomik yapının dayattığı bu kültür ekonomik güvensizliğe, ekonomik güvensizlik cemaatleşmeye, cemaatleşme ise himayeci ilişkilerin ön plana çıkmasına yol açmaktadır (Harvey, 1997: 196, 326, 337). Bu sürecin en önemli doğrudan sonucu işçi-yönetim ilişkisindeki paternalist-enformel yönün güçlenmesi ve “insan kaynakları yönetimi” gibi kimi ikame edici yapısal unsurlar aracılığıyla işyerlerinin sendikasılaşmasıdır (Özdemir, 2000: 246-7). Diğer dikkat çekilmesi gereken nokta sendikaların da paternalist kültüre göre kendilerini biçimlemesi ve daha tutucu hale gelmesidir. Toplu pazarlıklarda istihdam güvencesi karşısında ücretten taviz veren ve daha az grev yapan bir sendika tipi ağırlık kazanmaya başlamıştır (Munck, 2003: 95). Türkiye de benzeri sorunlara gebedir. 80’lerin sonundaki sendikal uyanış dahil, sendikaların işçi eylemliliğine ilişkin tavrı genellikle aşırı ihtiyatlıdır (Akkaya, 2002: 76-77). Elbette tüm bu süreçlerin bütünlüğü içinde işçi sınıfı, çalışma koşulları itibarıyla keskinleşen bir merkez-çevre ayrımına maruz kalmıştır (Harvey, 1997: 173-174). Ne işçiler ne de işverenler paternalist ağlarını tüm emek piyasasını kapsayacak şekilde yaygınlaştırmadığından, işgücü piyasasında merkez daralmakta, çevre genişlemektedir. Çevrenin genişlemesi aynı zamanda işgücü piyasasının metalaşmasına yol açmaktadır (Munck, 2003: 121-122, 146-147). Sendikalı-sendikasız işçiler arasındaki farkların gittikçe artması sendikal bilincin yaratıcı gücünü azaltmakta ve etki alanını daraltmaktadır.

Sendikal Elitizm

Siyasal kültüre yerleşik paternalist unsurların sendikal yapıda yarattığı olumsuz sonuçlar iki başlık halinde incelenebilir: (1) Sendikalar genelde katılıma ve karşı görüşlere kapalı bir seçkin zümre tarafından yönetilir hale gelmiştir. Paternalizm sendikaya elitizm şeklinde yansımıştır. (2) Ayrıca bir

önceki sonuçla doğrudan ilişkili bir şekilde, yukarıdan aşağıya örgütlenme biçimi örgüt içi ve örgütler arası sorunları uzlaşmayla çözme potansiyelini belirgin ölçüde kısıtlamaktadır. Bu bağlamda sendikal bilinçteki demokratik unsurlar gittikçe önemini yitirmektedir.

Sendikaların içyapısı, bir başka ifade ile örgüt kültürü, yöneticiyi uzun süre iktidarda tutmaya müsaittir. Bu sorunlu zemin örgüt liderliğini elinde tutanlar nezdinde bir güç yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Ayrıca sendika liderliği, ortaya konan çabanın karşılığını yüksek ücretle sendikaya ödetme gibi eğilimleri içselleştirmiştir (Lordoğlu, 2003: 292-293). Sendika lideri, iktidarını sürdürüebilmek için birtakım stratejiler geliştirmekte, sendika kaynaklarının yandaşlara ve potansiyel sempatizanlara arpalık olarak dağıtılmasına göz yummaktadır. Bu bağlamda sendika içi eğitimin bir tür bedava tatil haline dönüştürülmesi alışkanlığı oldukça dikkat çekicidir (Kurt, 1999: 132; Karahan, 1999: 48). Toplanan aidatları harcamada genel merkezin tam yetkili hale gelmesi konumuz özelinde hem himayeci pratiklerin yerleşmesini kolaylaştırmakta, hem de bir başka kangrenleşen soruna (sendikal bürokrasiye) çanak tutmaktadır (Lordoğlu, 2003: 298). Doğal olarak sendikal süreçlerde lider temelli oligarşinin ön plana çıkması, bu eğilimin alternatifini, yani sendikal demokrasiyi geriletmektedir. Karar alma yetkisi önemli ölçüde yönetim kurullarının eline geçmiş durumdadır. Sendika temsilcileri genelde üyelerce seçilmez, genel merkez tarafından atanır (Petrol-İş, 1993: 113-5). Üyelerle sendika liderliği arasında köprü görevi gören uzmanlar aslında sendikal demokrasiyi etkin hale getirecek potansiyele sahiptirler. Ancak idarecilerin ağır baskısı altında ya itaat etme yolunu seçmekte, ya da bireysel çıkışların sonucunda işlerini kaybetmektedirler (Yazıcı, 1999: 317-318). Sonuçta seçkin paternalist akıl sendikaya hâkim olarak sendikal demokrasiyi yok etmekte, bir sivil toplum kuruluşu olan sendikayı etkisizleştirmektedir. Bu süreç aynı zamanda koşulları gittikçe ağırlaşan bir örgütlenme krizine, örgüt krizi ise üyelerin sendikaya yabancılaşmasına ve üye kayıplarına yol açmaktadır. Doğrudan iletişim temelinde katılımın ortadan kalkması, sendikaların, özellikle kadınlar ve yüksek nitelikli içiler gibi geleneksel olarak örgütlenme eğilimi düşük kesimlerle temas kurma şansını giderek azaltmaktadır. Sonuç itibariyle, trajik olarak, değişen dünya gerçeğinde sendikaların emek piyasasındaki mukayeseli üstünlüğü kaybolmaktadır. Siyasi kültüre

yerleşik paternalist/elitist eğilimler sendika içinde yeniden üretilmekte, sendika kendi varoluş amacına aykırı bir zemine doğru sürüklenmektedir.

6. Paternalist Kültürün Sendika Özelinde Sosyolojik Dayanakları

Makale kavramsal meşruluğunu, siyasi kültürümüzde bir yapısal unsur olarak varlığını hissettiren ve devlet içinde kendini ülküselleştirmiş paternalist/solidalist bir özün olduğu tezinden almaktadır. Çeşitli bağlamlarda ayrıntısı sunulan bu seçkinci/korumacı kültür sivil toplumun özerk gelişme olanaklarını tıkayarak örgütlü toplumu organizmacı alternatifi aleyhine getirmektedir. Tartışmamızın örnek olayına karşılık gelen sendikalar da, gerek devletin güdükleştirici yapısal rolü, gerekse sendikacılarımızın paternalizmi içselleştirmiş olmasından ötürü siyasi kültürün bu baskın eğiliminden önemli ölçüde etkilenmiştir. Devletçi/seçkinci kültürün özerkliği olumsuzlayan tavrı, sendikaların nicel ve nitel anlamda görelî geriliğinden -en az iktisadi parametreler kadar- sorumludur. Ancak “sendikasızlık” ile “devletçilik” arasında kurulan olumlu bağa atıfta bulunan bu genel iddia, iki nedenden dolayı Türkiye’de işçi sınıfının sosyal tarihi özelinde irdelenmelidir:

1. Her şeyden önce devletin toplum üzerindeki tahakkümü ontolojik bir tanıyı ifade etmez. Devlet-toplum ilişkisinde ve tabii ki devlet-işçi sınıfı ilişkisinde bazı tarihsel-sosyolojik faktörler devletin sivil denetlemesini kolaylaştırmıştır. Bizim siyasi kültür çözümlememiz genelde sonuçları içerir. Bu çözümlemenin devletçi-paternalizmin sosyolojik dayanakları ile güçlendirilmesi gerekir.
2. Devlet-toplum ilişkisinde devleti etken kılan sosyolojik faktörler emek piyasası özelinde bir kere deşifre edildiğinde görülecektir -ki bu bahis konusu yapılacak sosyal unsurlardaki değişimler yer yer işçi sınıfın devlet karşısında özerk bir gelişme potansiyeli yaratmasına olanak tanımıştır-. Makalenin temel iddiası -devletçi tutumun sivil toplumun oluşmasını engellediği iddiası- önemli ölçüde Türkiye toplumundaki sosyolojik durumun genel fotoğrafını verir. Ama bu betimlemenin bazı noktalarda kendisini olumsuzlayan örneklerle güçlendirilmesi yine de olanaklıdır. Yanıtını arayacağımız temel soru/sorun “Türkiye’de emek piyasasındaki paternalist unsurların sosyolojik arka planıyla ilgili olacaktır.

Türkiye’de emek piyasası üzerindeki devletçi etkinin son derece belirgin olması, önemli ölçüde işçi sınıfının tarihsel dönüşümü ile ilgilidir. İşgücü piyasasının Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyet’in ilk dönemi arasında farklılık arz ediyor olması, sendikalar üzerindeki devletçi himayeyi bir dereceye kadar açıklamaktadır. Bu bağlamda, öncelikle söz konusu farklılığı incelemek gerekiyor.

Osmanlı’nın son döneminde yatırımcıların ezici bir çoğunluğu ile işçi sınıfının büyük bir kısmı azınlıklara aittir (Yerasimos, 1980: 500; Koç, 1992: 74). Hem işverenlerin hem de işçilerin önemli ölçüde azınlık mensubu olması ulus devletin kuruluş süreci ve bu sürecin sonrasındaki sendika-devlet ilişkilerini derinden etkilemiştir. Her şeyden önce ciddi bir politik hareketlilik içinde olan ve devlete karşı özerk bir pozisyon almayı içselleştirmiş Osmanlı işçi sınıfı, kendi potansiyelini tümüyle ortaya koymasına engel olan bir dizi yapısal kısıt ile kuşatılmıştır. İmparatorluğun dağılma dönemindeki ayrılıkçı milliyetçi akımlar, işçi-işçi, işçi-işveren, ve işçi-işveren-devlet ilişkilerini ağırlıklı olarak belirlemiştir. Etnik farklılığa dayalı verilmiş politik koşullar, sınıf mücadelesini bölen ayrıştırıcı bir etki yaratmıştır. Dahası işçi-işveren ilişkileri de etnik gerilimden pay almıştır (Tuncay ve Zürcher, 2000; Koç, 1992: 74-7). Sivil toplumun, milliyetçi bir ayrışma içinde sürekli bölünerek zayıflaması, devletçi/bütünleştirici siyaset tarzını daha da güçlendirilmiştir. Bu durum, diğer taraftan da -milliyetçi ayrışma Türkler ile diğer etnik gruplar arasında meydana geldiğinden- Türk asıllı yurttaşların ve elbette işçilerin devlete daha da bağlanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet Türkiye’sinde işçilerin devletçi siyasi kültürü genelde onaylamaları olgusu önemli ölçüde Cumhuriyet öncesi yaşanan bu siyasi gelişmeler ile ilgilidir. Kaldı ki sorun yalnızca ülkenin birliği meselesi bağlamında azınlıklara mensup işçiler ile Türk işçilerin arasındaki politik bakış farklılığı noktasıyla sınırlı değildir. İşçi ve işverenlerin büyük bir kısmını oluşturan gayri müslimlerin savaş döneminde ülkenden ayrılması ya da ölmesi sonucu, Cumhuriyet dönemine devlete daha sadık ve devlet karşısında özerklik talep etmeyen bir işçi-işveren kesimi devredilmiştir (Koç, 1992: 77-9). Demek ki Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçerken meydana gelen politik kırılma ve demografik değişim işçiler üzerindeki devletçi belirlenmeyi arttırmıştır. Türkiye’de sendikacılığın hem bilinç, hem de sayı bakımından

verili koşulları oldukça kısıtlayıcı bir emek piyasasında iş görmeye çalışması ister istemez bu kurumların etkinliğini olumsuz etkilemiştir.

Türk sendikacılığını etkileyen paternalist anlayışın sosyoekonomik tarih içinde izlerini sürerken milliyetçilik ile işgücü piyasası arasındaki ilişkinin dışında iki önemli bağlamla karşılaşmaktayız. Bu bağlamlardan ilki Kurtuluş Savaşı deneyimi, ikincisi ise mülksüzlük durumu üzerine oturmaktadır. Her iki bağlam da, Avrupa sendikal tarihinin iç dinamikleri ile Türk sendikacılığı arasındaki farklar üzerinden paternalizmin etkilerini açıklamaya imkân vermektedir. Avrupa’da sendikalar, genellikle devlet karşıtı, belirgin ölçüde radikal eylem potansiyelini içinde barındıran ve otonom hareket edebilme kabiliyetine sahip kurumlar olarak yapılanmıştır. Sendikalar, ekonomik-sosyal işlevlerinin yanı sıra, siyasal bir akımın yürütücüsü olma niteliği taşımaktadır. Sendikanın sivil siyasete yatkınlığı, burjuva devrimleri ve sosyalist devrimler sürecinde işçi sınıfının kazandığı tecrübenin ve işçileri radikal olmaya zorlayan mülksüzlük durumunun sonucudur. Türkiye’de işçi sınıfı ve bu sınıfın çıkarları üzerine kendi kolektif meşruiyetini inşa etmiş sendikalar, hem devrimci tecrübe hem de mülksüzlük katalizörlerinin her ikisinden birden mahrum kalmıştır.

Türkiye’de işçiler Kurtuluş Savaşı deneyiminin önemli ölçüde dışında kalmıştır. Kurtuluş Savaşı konjonktüründe asker-esnaf-eşraf eksenli ön plana çıkmıştır. İstanbul, İzmir, Bursa, Edirne gibi kentlerin Kurtuluş Savaşı sürecinde edilgen konumda oluşu, daha çok bu kentlerde yoğunlaşmış işçileri de benzeri bir pozisyona sürüklemiştir. İşçilerin Kurtuluş Savaşına etkin bir şekilde katılamaması hem işçi sınıfını, hem de sendikaları olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Her şeyden önce Avrupa, Asya ve Latin Amerika örneklerinde olduğu gibi işçilerin bağımsızlık savaşlarına örgütlü bir güç olarak katılamaması, bu sınıfın devletten özerk, hatta yer yer ona karşı olası eylem potansiyelini ciddi biçimde sakatlamıştır (Üstün, 2002: 231-32). Dahası Kurtuluş Savaşının dışında kalmak, bu savaşı takip eden kuruluş döneminde lider kadroların işçi çıkarlarına yeterince değer vermemesine yol açmıştır. Bu bağlamda Kemalist yönetimin eşrafa yönelik koruyucu-kollayıcı tutumu ile eşrafın savaşta oynadığı rol arasındaki ilişki oldukça dikkat çekicidir.

Bir diğer önemli mesele mülksüzlüktür. Avrupa’da sendikaların özerk eylem potansiyeli, bu potansiyeli önemli ölçüde besleyen radikal sosyal

mücadele geleneği sayesinde var olabilmıştır. Sosyal tarih bağlamında Avrupa’da işçi eylemliliğinin radikalliği bir sonuç olarak genel geçer mülksüzlük durumundan kendi başlangıç nedenini alır. Avrupa’da işçi sınıfı emeği dışında yan gelire sahip olmayan bir konumda iken kendi sosyal savaşımını başlatmıştır. İşçilerin Marksist anlamda “kaybedecek hiçbir şeylerinin olmaması” siyaset yapma koşullarını oldukça keskinleştirmiştir. Türkiye işçileri ise başlangıçta Avrupa’daki işçilerden büsbütün farklı konumdadır. Osmanlı işçi sınıfının büyük bir kısmının yeni döneme devredilememesi sonucu sendikalar için zaten nitel ve nicel anlamda ciddi bir zayıflık yaratmıştır. Cumhuriyet yönetiminin işçi açığını köylüleri işçiliğe yönlterek aşmaya çalışması girişimi ise paternalist anlayışın işçilere, oradan da sendikalara sızmasını kolaylaştırmıştır. Türkiye’de işçi sınıfı uzun bir süre emeği dışında yan gelire sahip bir kesim olarak varlığını sürdürmüştür (Makal, 2002b: 3-5). Aslında yarı köylü olan işçilerin toprakla ve köyüyle olan ekonomik/kültürel ilişkisi, işçilerin özerk bir örgüt temelinde radikal biçimde eyleme geçmelerini engellemiştir. Türkiye’de işçiler tedricen ve genellikle fabrika içinde mülksüzleşmişlerdir (Üstün, 2002: 234). Bu durum devletçi siyasi kültürün işçi bilincinde içselleştirilmesini kolaylaştırmıştır.

7. Sonuç Yerine

Bu makalede sendikalar üzerine etik politik bir çözümleme yapılmaya çalışılmıştır. Nihai amaç sendikayı sosyolojik bir perspektif içinden değerlendirmek ve sendikasızlığı destekleyen siyasal/sosyolojik unsurları ortaya çıkarmaktır. Bu durumda, doğal olarak, sendika yazınına egemen olan ekonomik bakış açısı bir ölçüde ihmal edilmiş olmaktadır. Sendikasızlığı küresel endüstri ilişkilerinin dönüştürücü zemini içinde çözümlemek her zaman mümkündür. Bu bağlamda “taşeronlaştırma”, “özelleştirme”, “insan kaynakları yaklaşımı” ve “firma kültürü” hayati derecede önemlidir. Sendika karşıtı pragmatik Amerikan firma kültürü çok uluslu şirketler aracılığıyla tüm dünyaya yayılmaktadır. Firma kültürü -ideolojik bir enstrüman olarak etkin olduğu her yerde işçinin öncelikle işyerinin amaç ve çıkarları ile daha sonra ise işyeri yönetiminin bizzat kendisi ile özdeşleşmesine yol açmaktadır. İnsan kaynakları temelli yönetim anlayışı özellikle büyük firmalarda sendikayı ikame edilebilir bir şey haline getirmiş ve son kertede işyerinin dışına

atmıştır. Yine benzeri bir şekilde çalışmanın belli bir işyerinden yoksun bir şekilde gerçekleşmeye başlaması sendikalaşmayı güçleştirmektedir. Enformel ilişkilerin kurumsallaşması mekânsızlaşmaya, mekânsızlaşma yerleşik statülerin dönüşmesine ve sonuç itibarıyla yeni birtakım çalışma biçimlerinin emek piyasasına eklenmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda “taşeronlaştırma”, sendikaları devre dışı bırakmak ve iş hukukundan doğan yasal kısıtların üzerinden atlamak için kullanılan bir araç haline gelmiştir. Ayrıca kamu kesiminden özel kesime mülkiyet transferi de sendikasızlaşmayı hızlandıran bir unsurdur. Özel kesimde sendikalaşmaya direnç fazladır.

Sendikayı/sendikasızlığı değerlendirme noktasında ekonomik bakış açısını önemseyen, ama sosyolojik yapıyı da göz ardı etmeyen başka yaklaşımlar vardır. Bu yaklaşımlar, ya nedenler ya da sonuçlar kümesinde, mutlaka sosyal değişimlere atıfta bulunur. Ekonomik süreçlerin toplumsal yapıdaki izdüşümleri üzerinde durulur. Mesela küçük işletme düzeni ile himayeci ilişki biçimi arasında kurulan bağın sendikasızlığı destekler nitelikte yorumlanması bu yaklaşım tarzına iyi bir örnektir. Bilindiği üzere Türk sanayisinde ağırlıklı bir yere sahip küçük işletmeler, hem çalışma yaşamını düzenleyen yasaların bir kısım hükümlerinden muaf tutulmuş oldukları için, hem de işçi ile işveren arasındaki ailevi/cemaatimsi ilişki tarzı nedeniyle sendikal örgütlenmeye pek de uygun yapılar değildir. Yine benzeri bir şekilde göç ile sendikalaşmama arasında sosyo-ekonomik bağlamı üzerinden kurulan ilişki oldukça önemlidir. İç göç ile gelenler, işçi sınıfı üzerinde ciddi bir işsizlik baskısı yaratmaktadır. Bu kesime dâhil olanların büyük kısmı için kentte elde ettikleri ücret köyden daha fazla olduğundan kentte daha düşük ücretlerle çalışmaya kolaylıkla razı olmaktadır (Çetik ve Akkaya, 1999:117). İç göçün yarattığı yeni emek piyasası koşulları sendikaların gelişmesini güçleştirmektedir.

Bu makalede yukarıda kabaca tanıtilen saf ekonomik yaklaşım ile ekonomik-sosyolojik karma yaklaşımın dışında bir metodolojik seyir izlenmiştir. Bununla birlikte siyasal kültür ile sendikal kültür arasındaki bağlantı formüle edilirken bir dizi sosyal-ekonomik olguya gönderme yapılmıştır. Temel iddiamız sendikasızlığın artmasında siyasal kültürün de etkili bir unsur olarak işlev gördüğüdür. Türk siyasal kültüründeki popülist, patrimonial, korporatist, solidarist, cemaatçi öğeler, hem sendikanın bir kurum olarak altında yer aldı-

ğı sivil toplumun özerk bir şekilde gelişmemesinden, hem de sendikanın kendi iç kültürünün yeterince sivil olmamasından sorumludur. Bu bağlamda siyasal kültür ve elbette siyasi kültür özelinde devletin tavrı, Türkiye’de sendikacılığın siyasal/sosyolojik sınırlarına işaret etmektedir. Sendikaların kendisi de (1980 öncesi DİSK hariç) devletin hegemonik eylem-söylem setini önemli ölçüde içselleştirmiş durumdadır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Türkiye’de sendika sorunu devlet-sivil toplum ilişkisi gibi daha büyük bir sorunun uzantısı gibi durmaktadır. Devlet-toplum ilişkisinin geleneksel seyrine dair bilinen kısıtlar ortadan kaldırılmadığı müddetçe, sendikacılığın doğal işlevlerini hakkıyla yerine getirmesi beklenemez.

Abstract: This article purposes to enrich the historical-economical perspective referring mostly to substructure relations for trade union analysis with an alternative reading addressing the social structure and political culture. The basic allegation to be stated is as to the fact of that in Turkey the political culture delays the development of organised society due to its structural properties. The cultural elements such as solidarity, paternalist, populist, elitist, communal and patrimonial ones create an action-expression ground that is contrary to conflicts. This ground enables a number of political legitimating instruments which ensures that the elitist practice can reproduce itself in the civil society. Also the trade unions have internalized the patronizing logic under conditioning of rightist populism and community based movements. The patronizing utilization of public facilities has lead to a degenerated political organisation manner connecting the government and civil society with an interest network system with each other. The phenomenon of that the trade unions are subject to tooling policy or that the trade union submits to the patronizing consciousness creates a representation concern based on the organization and an antagonism of trade union democracy-trade union bureaucracy that intercepted this concern at many points.

Keywords: Patronage, Trade Union, Political Culture, Elitist Administration.

Kaynakça

Ahmed, Feroz, (1995), “The Development of Class-Consciousness in Republican Turkey, 1923-1945”, in [(eds.), Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (1995),

- Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic**, London and New York: LB Touris Publishers].
- Akarlı**, Engin, (1986), “Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı” [(der.) Engin Akarlı ve diğerleri (1986), **Çağdaş Kültürün Oluşumu**, İstanbul: Metis Yayınları] içinde
- Akkaya**, Y. (2002a), “Korporatizminden Sendikal İdeolojiye, Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı” [(2002) **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce** (Cilt 4), İstanbul: İletişim] içinde: 829-840.
- Akkaya**, Y. (2002b), “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık”, **Praksis** (6): 63-101.
- Canovan**, Margaret (1981), **Populism**, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Cem**, İsmail, (2002) **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul: Can.
- Çetnik**, M., Y. **Akkaya** (1999), **Türkiye’de Endüstri İlişkileri**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Dereli**, Toker (1974), **Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları (1923).
- Diamond**, Larry (1994), “Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation”, **Journal of Democracy**, Volume 5, Number 3
- Erdoğan**, M. (20001), “Hikmet-i Hükümet’ten Hukuk Devletine Yol Var mı?”, **Doğu Batı** (13): 44-57.
- Fidley**, C. V. (1980), “Patrimonial Household Organisation and Functional Activity in the Ottoman Empire”, in [(eds.) H. İnalcık, O. Okyar (1980), **Social and Economic History of Turkey**, Ankara: Meteksan Ltd]
- Frey**, F. (1975), “Patterns of Elite Politics in Turkey”, in [(eds.) G. Lenczowski (1975), **Political Elites in the Middle East**, Washington: American Enterprise Institutes].
- Germani**, Gino (1978), **Authoritarianism, Fascism and National Populism**, New Brunswick: Transaction Books.
- Harvey**, David, (1997), **Postmodernliğin Durumu** (Çeviri: Sungur Sıvrın), İstanbul: Metis.
- Hayman**, Richard (2001), “Küreselleşme Bağlamında Sendikalar ve Çıkarların Temsili”, [(2001), **21.Yüzyılda Sendikal Politika Arayışları**, İstanbul: Petrol-İş Yayınları (70)] içinde: 9-30.
- Heper**, Metin, (1980), “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi”, **Toplum ve Bilim** (9-10): 3-35.
- Heper**, Metin (1985), **State Tradition in Turkey**, Beverley: Eothen Press.
- Işıklı**, Alpaslan (1990), **Sendikacılık ve Siyaset**, Ankara: İmge.
- Işıklı**, Alpaslan (1993), “Ücretli Emek ve Sendikalaşma”, [(der.) I.C. Schick, E. A. Tonak (1993) **Geçiş Sürecinde Türkiye**, İstanbul: Belge] içinde.
- İnalcık**, Halil (1994), “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siya-

sal Sistem Tiplemesi”, **Toplum ve Ekonomi**, Sayı 7.

İnalçık, Halil (1995), (1995), **The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600**, London: Phoenix.

İslamoğlu, H. (1991), **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü**, İstanbul: İletişim.

Jackson, M. (1996), **Sendikalar** (Çeviri: E. Bilgioglu), Ankara: Öteki.

Karahan, A. (1999), “Sendikal Eğitimin Dünü” [(1999), **Sendikal Eğitim Atölye Çalışmaları**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları] içinde: 48-9.

Karpat, Kemal, (1996), **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul: Afa.

Kepekçik, Y., N. **Yentürk** (2001), **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi.

Keyder, Ç. (2000), **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim.

Kıray, M. (1995), “Siyasi Himayecilikten Dinsel Grup Himayeciliğine” [(1995), **Türkiye’de Toplumsal Değişim**, İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları] içinde.

Koç, Yıldırım (1992), **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar**, İstanbul: Ataol.

Kongar, Emre (1998), **21.Yüzyılda Türkiye**, İstanbul: Remzi.

Koray, Meryem (1994), **Değişen Koşullarda Sendikacılık**, İstanbul: TÜSES.

Köker, Levent (1992), “Kemalizmi Yeniden Düşünmek: Solidarizm, Korporatizm ve Demokrasi” [(1992), **Demokrasi Üzerine Yazılar**, Ankara: İmge] içinde: 183-194.

Kurt, İ. H. (1999) “Sendikalarda Kullanılan Eğitim Teknikleri”, [(1999), **Sendikal Eğitim Atölye Çalışmaları**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları] içinde:131-3.

Kutal, M. (1997), “Küreselleşme Sürecinin Türk Sendikacılığı Üzerindeki Olası Etkileri”, **Kemal Oğuzman’a Armağan**

Lordoğlu, K. (2003), “Türk Sendikal Hareketinin Özgün Kriz Alanları var mıdır?” [(2003), **2002-2003 Petrol-İş Yılı**, İstanbul: Petrol-İş Yayını] içinde: 289-301.

Laclau, Ernesto (1977), **Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism**, London: New Left Books.

Lewis, Bernard (1988), **The Political Language of Islam**, Chicago: University of Chicago.

Makal, Ahmet (2002a), **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara: İmge.

Makal, Ahmet (2002b), **Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 1940’lı Yıllar**, Ankara Üniversitesi SBF-GETA Tartışma Metinleri.

Maranto, C. L. (1988), “Corporate Characteristics and Union Organizing”, **Industrial Relations**, Volume 27, Number 3, pp.353-370.

Mardin, Şerif (1995), “Civil Society and Islam” in [(eds.), J. A Hall (1995), **Civil**

- Society**, Cambridge: Cambridge University Pres].
- Mardin**, Şerif (2000), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” [(der.), E. Kalaycıoğlu, A.Y Sarıbay (2000), **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, İstanbul: Alfa] içinde: 79-104.
- Meinecke**, F. (1998), **Makyavelizm: The Doctrine of Raison d’Etat and Its Place in Modern History**, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Mousalli**, A.S. (1995), “Modern Islamic Fundamentalist Discourses on Civil Society, Pluralism and Democracy” in [(ed.), A. R. Norton (1995), **Civil Society in the Middle East** (Volume 1), Leiden]
- Munck**, Ronaldo, (2003), **Emeğin Yeni Dünyası** (Çeviri: Mahmut Tekçe) İstanbul: Kitap.
- Neocleous**, Mark (1997), **Fascism**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nişancı**, Ensar, (2001), **Geleneksel Patrimonyalizmi**, İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir**, G. Y. (2000), “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”, **Toplum ve Bilim** (86): 241-259.
- Öztürk**, A., F. **Mollaer** (2006), “Muhafazakarlığın İdeolojik Künyesi ve Akıl Tartışması”, **Cogito** (45): 132-153.
- Özüğürlü**, Metin (2000), “Sendikacılık Hareketinin Krizi ve Yeni Gelişmeler Üzerine Gözlemler”, **Ankara SBF Dergisi** (55): 140-171.
- Parla**, T. (1985), **The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876-1924**, Leiden: E. J. Brill.
- Petrol-İş** (1993), **Sendikal Demokrasi**, İstanbul: Petrol-İş Yayınları (31).
- Salamon**, Michael (1998), **Industrial Relations Theory and Practice**, New York: Prentice Hall.
- Sarıbay**, A. Y. (2000), “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum” [(der.) E. Kalaycıoğlu, A.Y Sarıbay (2000), **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, İstanbul: Alfa] içinde: 447-461.
- Sarıbay**, A. Y. (2000), **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İstanbul: Alfa.
- Timur**, Taner (2000), **Küreselleşme ve Demokrasi Krizi**, Ankara: İmge.
- Toprak**, Zafer (1982), **Türkiye’de Milli İktisat**, Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak**, Zafer (1995), “Aydın, Ulus-Devlet ve Popülizm” [(1995), **Türk Aydın ve Kimlik Sorunu**, İstanbul: Bağlam] içinde.
- Toprak**, Binnaz (1996), “Civil Society in Turkey”, in [(ed.), A.R Norton (1996), **Civil Society in the Middle East** (Volume 2), Leiden.]
- Tunçay**, M., E. J. **Zürcher** (2000), **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim.
- Turan**, İ. (2000), “Türkiye’de Siyasi Kültürün Oluşumu” [(der.) E. Kalaycıoğlu, A.Y Sarıbay (2000), **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, İstanbul:

Alfa] içinde: 359-386.

Turner, B. S. (1991), **Max Weber ve İslam**, Ankara: Vadi.

Türkdoğan, Orhan (1998), **İşçi Kültürünün Yükselişi**, İstanbul: Timaş.

Urhan, B. (2005), **Sendikal Örgütlenme Bunalımı ve Türkiye'deki Durum**, İstanbul: Petrol-İş Yayınları.

Urry, J. (1995), "Örgütlü Kapitalizmin Sonu", [(der.) S. Hall, M. Jacques (1995) **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**, İstanbul: Ayrıntı].

Ünsal, E. (1997), **Türk İşçi Hareketi Üzerine Sendika Yazıları**, İstanbul: Boyut.

Üstün, M. (2002), "Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken", **Praksis** (8): 227-254.

Vergin, N. (2003), **Siyasetin Sosyolojisi**, İstanbul: Bağlam.

Vincent, Andrew (1987), **Theories of the State**, Oxford and New York: Basil Blackwell.

Yerasimos, Stefanos (1992), **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye** (Çeviri Babür Kuzucu), İstanbul: Belge.

Waddington, Jeremy (2000), "Sendika Üyeliği ve Üye Kazanımları: Yeni Tehditlere Karşı Mücadele" [(2000), **Petrol-İş Yıllığı 1997-99**, İstanbul: Petrol-İş Yayınları] içinde: 183-204.

Weber, M. (1978), **Max Weber in Selection in Translation**, (ed.) W.G Runciman, New York: Syndicate of University of Cambridge.

Weber, M. (1993), **Economy and Society**, London: University of California of Press.

Wells, Alan (1970), **Social Institutions**, New York: Basic Books Inc. Publishers.

Worsey, Peter (1969), "The Concept of Populism", in [(eds.) Ghita Ionescu and Ernest Gellner (1969), **Populism: Its Meanings and National Characteristics**, New York: Macmillan].

Yazıcı, Muzaffer (1999), "Sendikalarda Yazılı Basın", [(1999), **Sendikal Eğitim Atölye Çalışmaları**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları] içinde: 317-332.